

Ю. М. Лазуренко

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕПУ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬГОСПКООПЕРАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано історіографію останнього десятиліття ХХ століття стосовно висвітлення проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України доколективного періоду в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації.

Ключові слова: історіографія, сільськогосподарська кооперація, селянство, господарство.

It was analyzed the history of the last decade of XX century concerning to the problem of the development of the farming productivity in Ukraine during the pre-collective farm period in the context of cooperative farming activity.

Key words: historiography, cooperative farming, peasantry, farm.

Теорія та історія кооперативного будівництва в Україні 1920-х рр. давно приваблювала дослідників. Історіографія проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в зазначений період налічує десятки дисертаційних праць, монографій, колективних видань, у яких безпосередньо досліджені різноманітні організаційні форми кооперації, їхня роль і місце в розвитку сільського господарства загалом або його окремих галузей, також проаналізовані становлення й функціонування кооперативної системи. Проте в історіографії недостатньо опрацьовані проблеми власне історико-тематичного характеру. Це пов'язане з тим, що в радянські часи вчені мало досліджували історію кооперативного будівництва в сільському господарстві, зосереджуючи більше уваги на колективних формах господарювання, що з 1930 рр. стали доміантними в сільській місцевості, витіснивши кооперацію. Лише з другої половини 1980-х – на початку 1990-х рр., коли адміністративний тиск на творчу інтелігенцію був послаблений, відкривали й робили доступними нові архівні джерела, дослідники виявляли жваве зацікавлення окресленою проблематикою, акцентуючи на вивченні особливостей розвитку різних видів кооперації. Іншою важливою причиною звернення уваги вчених до проблем кооперативного будівництва була складна економічна ситуація в країні, тому багато дослідників убачали в кооперації певну «панацею» від усіх економічних проблем.

Концептуальною основою історіографії початку 1990-х рр. залишався ленінський «кооперативний план», розроблений нібито вождем більшовиків на основі багаторічного досвіду державного будівництва, зіставлення різних теоретико-практичних концепцій, зокрема використання творчого доробку відомих учених-аграрників і власне трудів класиків марксизму. Дослідження кооперативного плану в 90 рр. ХХ століття стало певним продовженням радянської історіографічної традиції, але це вже були зовсім інші, сучасні підходи, коли історична наука поступово, проте безповоротно позбувалася від марксистсько-ленінської методології й відбувалося залучення нових методологічних концепцій, які вже давно застосовували в Західній Європі.

Мета статті полягає в з'ясуванні проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу в історіографії 90-х рр. ХХ ст.

Характерною особливістю історіографії початку 1990-х рр. було зіставлення кооперативних форм господарювання з колективними й пояснення розвитку продуктивних сил останніх на базі кооперації. В. Данилов, аналізуючи кооперативний план В. Леніна, говорив, що розвиток соціалізму в епоху непу проходить шляхом добровільного кооперування «ринкових відносин селянських господарств споживчими, кредитними й збутово-постачальницькими об'єднаннями, відбувався поступовий, але все більш помітний ріст найпростіших форм виробничого кооперування, які своєю чергою ставали основою створення й росту колективних господарств» [1, 12]. Це твердження частково розкриває сутність проблеми, оскільки за «основою створення й росту колективних господарств» прихована руйнівна політика згортання кооперації в кінці 1920-х рр. та використання її здобутків, зокрема матеріально-технічної бази, господарських кадрів для потреб колективізації. Така ситуація болісно вдарила по продуктивності сільгоспвиробництва, відновити валої показники якого вдалося лише в другій половині 1930-х рр.

Однією з перших робіт про сільськогосподарську кооперацію доби непу в незалежній Україні стала дисертація І. Прокопенко, підготовлена 1992 року [2]. Кооперація в ній витлумачена як самостійна господарська організація українського селянства з 1880 до 1930 рр. Більш ґрунтовно теоретичні проблеми сільськогосподарської кооперації були розкриті в дисертації В. Марочка [3]. На глибоке переконання В. Марочка, сільськогосподарська кооперація не усуспільнювала селянські господарства, а лише сприяла організації виробництва, де це не було можливо зробити на рівні індивідуального господарства, та допомагала реалізувати вироблену продукцію. Часто кооперативи, членами яких на правах товариств були артїлі, комуни, този, забезпечували селян реманентом, селекційним насінням, сприяли поширенню нових методів обробітки ґрунту через залучення агрономічних кадрів. У цілому запровадження непу, як і кооперативний план, описані В. Леніним насамперед як відступ від попередньої політики. На цьому акцентує увагу С. Кульчицький, зазначаючи, що кооперація була найбільш вдалою формою організації селянського господарства в контексті «уживання» ринкових капіталістичних і соціалістичних елементів на селі [4, 60]. Проте кооперацію, на думку С. Кульчицького, розуміли в урядових колах насамперед як школу колективізму, як засіб «переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва», до передумової колективізації сільського господарства [5, 8]. Цікаву думку стосовно ролі кооперації висловлює В. Дмитренко, наголошуючи на її посередницькій і проміжній функції та стверджуючи, що вона «торувала шлях до соціалізму» [6]. Дещо іншу позицію стосовно перспектив кооперації обстоює В. Кабанов. На його переконання, практика кооперативного будівництва 1920-х рр. і природа тоталітарної системи політичного управління держави спричинили згортання

кооперації. Учений доводить безперспективність «стовбової дороги до соціалізму» через кооперацію та критикує кооперативний план В. Леніна, говорячи про діалектичну протилежність попереднім напрацюванням «вождя більшовиків». Автор критикує радянську історіографічну школу, що, на його думку, міфологізувала «кооперативний план», якого насправді не було [7].

Отже, кооперативне будівництво 1920-х рр. на початку 1990-х рр. аналізували через призму «ленінського кооперативного плану». Найбільш змістовними в цьому контексті є напрацювання Л. Файна, В. Кабанова, Є. Серової [8]. Вагомий внесок в аналіз кооперації зроблений у монографічних дослідженнях відомих українських учених-аграрників В. Калініченка, В. Марочка, С. Кульчицького, А. Морозова, що надруковані в 90 рр. минулого століття [9]. На увагу заслуговує, зокрема, монографія А. Морозова «Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу». Ще на початку 1990-х рр. учений докладно проаналізував діяльність сільськогосподарських кооперативних організацій щодо кредитного обслуговування селянських господарств. Науковець дійшов висновку, що кредитна кооперація відігравала одну з найголовніших функцій на селі, а саме – надавала селянам кошти виробничого призначення. Це впливало на продуктивність сільського господарства, оскільки сільгоспкредит, за висловом науковця, суттєво полегшував селянству розв'язання «однієї з найпекучіших для нього проблем – вчасного і якісного проведення польових робіт» [10, 204]. Також селянство використовувало сільськогосподарський кредит для придбання продуктивної худоби, інвентарю, селекційного насіння, проведення агрикультурної роботи.

На початку 1990-х рр. С. Кульчицький усебічно схарактеризував особливості впровадження непу в українському селі. Так, автор стверджує, що в статті «Про кооперацію» В. Ленін виклав власну концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну до концепції «воєнного комунізму» [11, 51]. Проте В. Ленін зараховував кооперацію до системи державного капіталізму, а не до системи соціалізму [12, 27]. Концептуальні засади нової економічної політики С. Кульчицький аналізує в іншій монографії «УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.)». На відміну від попередніх робіт автора, зазначена праця більш категорична у висновках. Важливим є твердження вченого, що «передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, були іншої природи. З кооперативами у них не було нічого спільного» [11, 136]. С. Кульчицький, аналізуючи ставлення партії до колгоспів і кооперативів у той час, коли «на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил», говорить про те, що партія не могла зробити правильний вибір на користь кооперації, оскільки ідеологічно вона була «шкідливою» для соціалістичного суспільства. Для підвищення продуктивних сил через кооперування був використаний неможливий гібрид «у вигляді поняття колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва», джерела якого сягають 1922 р. [11, 140–141]. У 2000 р. в Інституті історії України НАНУ підготовлено колективну монографію «Сутність і особливості нової економічної політики в

українському селі (1921–1928 рр.)» [13]. У розділі роботи, написаному С. Кульчицьким «Непівська концепція «кооперативного соціалізму» можна простежити еволюцію поглядів В. Леніна на кооперацію. Дослідник наголошує на несумісності кооперації й колгоспів, доводячи на конкретному історичному матеріалі, що продуктивність колгоспів була нижчою, ніж в одноосібних селянських господарствах, об'єднаних у кооперативи [13, 92–93]. При цьому автор наголошує на докорінній зміні поглядів В. Леніна щодо кооперації, аналізуючи його статтю «Про кооперацію». Науковець говорить про відмову від комуністичної доктрини і про перехід до «кооперативного соціалізму» [13, 101]. Однак цю концепцію сприйняло вороже навіть найближче оточення «вождя», тому її реалізація завершилася разом із закінченням політики непу. Учений наполягає, що рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, ухвалене у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б), безперечно, мало суто ідеологічну мотивацію [11, 142]. Радянська влада боялася втратити контроль за господарським життям кооперативів, тому в такий спосіб намагалася збільшувати свій вплив. Сміливу позицію обстоює С. Кульчицький, аналізуючи погляди В. Леніна на соціалізм: «Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини» [11, 147]. Дослідник зазначає, що увага більшовиків була спрямована на кооперативне будівництво як таке, що більш відповідало поточному моменту: «Несприйняття селянської кооперації Леніном як теоретиком не суперечило її схваленню оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика ... причина в тому, що кооперованому селянину, на його думку, легше було перетворитися в колгоспника, ніж індивідуальному господарю» [4, 54]. Отже, державне керівництво вилучало кооперацію не лише як форму зв'язку промисловості з індивідуальними селянськими господарствами, але і як умову успішного зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. Останнє твердження обґрунтоване дослідником, зокрема, на прикладі аналізу XIV Всесоюзної конференції. Осмислення сутності дискусії, що тривала під час конференції, дало змогу вченому сформулювати низку висновків [14, 222]. «Статтею «Про кооперацію», – зауважує С. Кульчицький, – В. Ленін фактично вписав останню у створюваний новий економічний лад» [15, 14]. З іншого боку, «створюючи комуністичну систему виробництва та розподілу, В. Ленін не забував про необхідність докорінної модернізації продуктивних сил». Тому вождь більшовиків ще до впровадження непу доручив Г. Кржижановському розробити на найближчі 10–20 р. план електрифікації Росії (ГОЕЛПРО), який був ухвалений на VIII Всеросійському з'їзді рад [16, 6]. Однак із запровадженням нової економічної політики партія зробила певний відступ у цьому питанні. Так, запровадження єдиного сільськогосподарського податку декретом ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р., з одного боку, сприяло відбудові продуктивних сил, а з іншого – відкладало індустріалізацію на невизначений час [4, 51].

Отже, кооперація, за В. Леніним, була виходом із глухого кута, куди завела країну політика «воєнного комунізму». Однак практика колгоспного будівництва тривала, незважаючи на несп [17].

Важливе значення для дослідження сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. має монографія В. Зіновчука, написана ним у 1996 р., на зорі української незалежності. Автор дослідження намагається обґрунтувати необхідність кооперування в сучасній Україні, натомість подаючи ретроспективний аналіз розвитку кооперації в добу непу. В. Зіновчук стверджує, що сільськогосподарські кооперативи активно почали відроджуватися з уведенням нової економічної політики та зі створенням Усеукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав усі кооперативні організації республіки. Дослідник говорить про невпинне зростання кількості кооперативних товариств із 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р. та зростання участі селян у кооперації із 8,2 до 59,9 % [18, 30].

Слід зазначити, що особливо на початку 1920-х рр. і до кінця непу кооперація фактично підпорядковувала колгоспи. На що обставину звертає увагу, зокрема, В. Калініченко [19], актуалізуючи земельну громаду як об'єднання, що керувалося кооперативними засадами господарювання. Доводячи таку думку, автор перекопує, що тільки земельна громада спроможна на «землевпровадження й меліорацію, організацію господарської сівозміни, боротьбу з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин і злучних пунктів, переробку сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства» [20, 63]. Дослідник характеризує господарську діяльність земельної громади в контексті зростання продуктивності сільського господарства, тому що вона визначала форму землекористування, «від неї залежали ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства» [20, 56]. Також земельна громада суттєвою мірою забезпечувала кооперування селян, втягуючи їх у кредитну кооперацію і в кооперацію по збуту сільськогосподарської продукції, організацію селянського господарства в межах земельної громади, ставила «на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств» [20, 44–69]. Про регіональні особливості кооперативної діяльності земгромад на Лівобережжі писав історик В. Мацюцький [21], на півдні України – І. Кривко [22].

Фактологічно змістовно в контексті розкриття поняття «кооперативний соціалізм» і доведення переваг кооперації над іншими типами організації виробництва є праця Є. Паршакова [23]. У 19 розділі автор виокремив підрозділ, у якому аналізує явище кооперації, зазначаючи, що в СРСР був побудований державно-бюрократичний соціалізм, а тому в майбутньому повинен бути коопсоціалізм як стовбова економічна система суспільства [23, 228].

Критичні судження стосовно кооперативного плану В. Леніна висловлював у 1995 р. В. Марочко, піддаючи сумніву наявність конкретних планів кооперативного будівництва. Дослідник зіставив теоретичні концепції В. Леніна з реаліями кооперативного будівництва в 1920 рр. і дійшов

висновку, що ленінський кооперативний план був імовірніше ідеологічною платформом, тому немає підстав говорити про повноцінну концепцію: «Не можна говорити і про наявність ленінської концепції кооперації, позаяк його спонтанні думки та висловлювання про місце і роль кооперації при соціалізмі, залишилися загадковими і не завершеними» [24, 143]. Найпоширенішою формою кооперативних об'єднань на початку непу В. Марочко називає інтегральні товариства та наголошує на їхній гальмівній ролі в контексті піднесення продуктивних сил, оскільки «поєднання споживчих і виробничих функцій в одному товаристві, особливо з поглибленням спеціалізації сільськогосподарського виробництва, гальмувало розвиток кооперації» [24, 105]. Стосовно системи колгоспів, які мали право вступати до кооперативної системи згідно з постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. [24, 108], науковець більш категоричний, оскільки стверджує, що «колгоспи (комуни, артлі, тсози), які входили до складу кооперації, не відігравали особливої виробничої ролі, хоч і переважали за своєю кількістю» [24, 106]. У третьому розділі монографії В. Марочко пропонує підрозділ «Соціальний склад членів кооперативних товариств» [24, 115–126]. Науковець акцентує увагу на поділі господарств відповідно до рівня розвитку їхніх продуктивних сил і розмежує бідняцькі, середняцькі й заможні господарства [24, 116]. До соціально-економічної бази кооперації, яка демонструвала сталі темпи розвитку та кількісно займала дві третини від усіх господарств, В. Марочко зараховує середняцькі господарства [24, 117], достатньо забезпечені «робочою і продуктивною худобою та реманентом» [24, 121]. Учений характеризує також проблему кредитів і зазначає, що бідняцькі господарства «мали натуральний спосіб виробництва, а відтак кредити не досягали своєї мети – забезпечення розширеного відтворення у сільському господарстві. Їх просто проїдали» [24, 122]. Такою була гірка правда політики радянської влади, яка у своїх програмних цілях розвитку продуктивних сил сільського господарства робила ставку на бідняцькі господарства, що негативно впливало на хід реформ і гальмувало соціально-економічні зрушення в аграрному секторі економіки. «Середні та великі домовласники, – підсумовує В. Марочко, – були основними виробниками продукції, зосереджували в себе основні засоби виробництва ... участь заможних селянських господарств в кооперації сприяла розвитку кооперативної форми господарювання, свідчила про її перевагу над колективною з успішним засобів виробництва» [24, 125–126].

У кандидатській дисертації російської дослідниці С. Петрова, що присвячена ролі приватного капіталу в розвитку продуктивних сил у роки нової економічної політики, проаналізовано сволоцію поглядів В. Леніна на приватний капітал як важливий елемент товарності соціалістичної економіки та необхідну умову її розвитку [25, 11]. Кульмінаційними в розвитку приватного капіталу С. Петрова називає 1924–1926 рр., коли доміантною в керівництві країни була «група Бухаріна» [25, 14]. Економічні закони функціонування приватного капіталу селянських господарств досліджували І. Петренко, П. Чужинів, С. Ісмурагов [26].

Протягом 1990-х рр. у працях багатьох істориків продовжувала домінувати економіко-політична парадигма розуміння періоду непу, закладена ще в 1920 рр. В. Ленінін. Модель побудови соціалістичного суспільства на засадах кооперації витлумачували як прогресивну, натомість воєнно-комуністичний реванш кінця 20-х рр. ХХ ст. породжував, імовірно, негативні оцінки. У зв'язку з цим дослідники звернулися до проблеми командно-адміністративної системи господарювання, виокремлюючи при цьому «непівську альтернативу». Ю. Голанд називає В. Леніна прогресивним реформатором через те, що він зробив висновок про необхідність використання ринку для відновлення економіки. Учений акцентує увагу на тому, що, починаючи з 1927 р., держава ще жорсткіше застосовувала класовий принцип до сільськогосподарської кооперації, обмежуючи кредитування заможних господарств. Це призвело до того, що селяни відмовлялися вкладати свої вільні кошти в кооперацію. Як наслідок, вона «перетворилась на роздільник державних кредитів, тобто йшов процес одержавлення кооперації» [27, 41]. Ю. Голанд зазначає, що обмеження зростання заможних селянських господарств впливало безпосередньо й на поведінку більшості селян, оскільки такі заходи «орієнтували їх не на накопичення, а на споживання». Крім того, «у них став слабшати стимул до накопичення засобів для придбання сільськогосподарських машин і реалізації інших значних виробничих внесків» [27, 43].

Отже, після здобуття Україною незалежності питання розвитку кооперації були поставлені на новий методологічний рівень.

1. Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 7–30.
2. Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. ХХ ст.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Марочко ; Інститут історії України Національної академії наук України. – К., 1995. – 43 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал (УІЖ). – К. : «Наукова думка», 1995. – № 2. – С. 3–17.
6. Дмитренко В. П. «Военный коммунизм», НЭП... / В. П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3–25.
7. Кабанов В. В. Судьбы кооперации в советской России: проблемы, историография / В. В. Кабанов // Судьбы российского крестьянства. – М. : РГГУ, 1995. – С. 212–248; Кабанов В. В. Школа А. В. Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 89–98.
8. Файн Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35–47; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России. ХХ век / В. В. Кабанов. – М. : ИРИ РАН, 1997. – 156 с.; Серова

- Е. В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е. В. Серова. – М. : Агропромиздат, 1991. – 161 с.
9. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 204 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.; Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.
10. Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.
11. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.
12. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : «Либідь», 1991. – 340 с.
13. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223 с.
14. Кульчицький С. В. Підготовка керівництвом ВКП(б) політичних передумов для примусової колективізації сільського господарства (1919–1929 рр.) / С. В. Кульчицький // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 217–248.
15. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 14–28.
16. Кульчицький С. В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2004. – № 11. – С. 3–31.
17. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода непа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС» / О. Н. Атоян ; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченка. – К., 1990. – 24 с.
18. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1996. – 224 с.
19. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському до колгоспному селі 20-х років / В. В. Калініченко // Третій міжнародний конгрес українців. 1996. – Історія. – Х., 1996. – С. 96–101.
20. Калініченко В. В. Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. Нариси : у 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 44–69.
21. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського університету. Історія. – Х. : [б. в.], 1997. – С. 115–123.
22. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Кривко ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
23. Паршаков Е. А. Экономическое развитие общества (Концепция кооперативного социализма): Историческое исследование / Е. А. Паршаков. – Запорожье : Дикое Поле, 1997. – 264 с.
24. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.

25. Петрова С. М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы новой экономической политики (1921–1927 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Исторические науки» / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1992. – 24 с.

26. Петренко И. Я. Экономика крестьянского хозяйства / И. Я. Петренко, П. И. Чужинов, С. Б. Исмурастов. – М.: Интерпракс, 1995. – 326 с.

27. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд. – М.: Международный НИИ проблем управления, 1991. – 95 с.

Ю. М. Михайлюк

СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ВІЗІІ М. І. ПЕТРОВА*

У статті схарактеризовано трактування М. І. Петровим соціальної структури суспільства Великого князівства Литовського та окреслено практиковані ним основні підходи до з'ясування специфіки розвитку соціальних груп. Також критично проаналізоване бачення вченим окремих аспектів соціальних процесів.

Ключові слова: М. І. Петров, соціальна структура, Велике князівство Литовське, князі, бояри, зем'яни, міщани, селяни.

In the article the interpretation of M. I. Petrov's social structure of the Grand Duchy of Lithuania and practiced it outlines the main approaches to the disclosure of specific social groups. Also made a critical analysis of certain aspects of the scientist's social processes.

Key words: M. I. Petrov, social structure, the Grand Duchy of Lithuania, princes, nobles, zemiany, burghers, peasants.

У численній когорті істориків XIX – початку XX ст. окреме місце належить знаному дослідникові минувшини, росіянину за походженням, який переважну частину свого свідомого життя й діяльності провів в Україні, – Миколі Івановичу Петрову (1840–1921 рр.). Він відомий дослідник історії Церкви та церковної археології, один із фундаторів Церковно-археологічного товариства, Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, Київського товариства охорони пам'яток. Був причетний до заснування в Києві Археологічного інституту. Його авторству належить низка праць з історії та історії літератури. Наукову справу М. І. Петров поєднував із викладацькою діяльністю в Київській духовній академії спочатку на посаді доцента (із 1870 р.), потім – професора (із 1876 р.). Згодом став академіком УАН (із 1918 р.). Досягнення в науковій царині здобули визнання серед спільноти вчених і послугували його обранню почесним членом багатьох наукових установ та товариств – Петроградської й Московської духовних академії, Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, Товариства дослідників мистецтв тощо [1, 11–14; 2].

Наукова діяльність М. І. Петрова в різні часи становила неоднаковий інтерес для дослідників. Утім, найчастіше їх цікавила літературознавча, науково-

організаційна та бібліотечно-археологічна сфери діяльності вченого [3–7]. Водночас автори періодично вдавалися й до аналізу його наукової історичної спадщини. Переважно робили це побіжно та узагальнено, зазвичай, у контексті вивчення історії Києва [8–10]. Більш предметно на особистості М. І. Петрова як історика сфокусував свою увагу в кількох публікаціях із нагоди 150-ліття від дня народження вченого В. Л. Микитась [11; 12]. Наступним вагомим кроком до повернення науковця із забуття став присвячений його постаті біобібліографічний довідник, підготовлений В. Л. Микитась і Н. Д. Микитась [13]. Згодом науковий історичний складник діяльності М. І. Петрова предметно дослідила М. А. Бухальська [1], акцентувавши увагу передовсім на системному аналізові його регіональних та киевознавчих студій. Попри це в історіографії допоки відсутні ґрунтовні аналітичні праці насамперед стосовно трактування дослідником як ходу історичного процесу на теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) загалом, так і соціальних його аспектів зокрема.

У руслі дослідження наукового доробку М. І. Петрова цікавим, на наш погляд, є трактування ним історії ВКЛ. Особливий інтерес становить його бачення долі населення на тлі тогочасних суспільно-політичних і соціально-економічних змін у державі. З огляду на це мета пропонованої розвідки полягає в дослідженні тлумачення автором соціальних процесів на землях ВКЛ через призму стратифікації населення.

Серед наукових історичних досліджень М. І. Петрова, які відображають основні історичні тенденції розвитку ВКЛ, варті уваги його праці регіонального спрямування, а саме: «Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья» [14], «Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края» [15], «Вольныя. Исторические судьбы Юго-Западного края» [16] та «Подолія. Историческое описание» [17].

Цей комплекс історичних нарисів був опублікований видавцем П. М. Батюшковим упродовж 1887–1891 рр. Примітно, що належність цих праць перу М. І. Петрова означена лише в передмові до названих видань, що й зумовило маловідомість його авторства для широкого загалу. Слід зауважити, що перші три дослідження підготовлені істориком у співпраці з колегою, який працював у Київській духовній академії, із професором І. І. Малишевським. Щоправда, достеменний обсяг внеску останнього в цей доробок донині невідомий. Однак він очевидно не є провідним, оскільки участь І. І. Малишевського схарактеризована в передмові до видань лише як «сприяння».

Хронологічно зазначені праці охоплюють опис подій від часів Русі до XIX ст. включно. Водночас чималий масив матеріалу присвячено добі «Литовсько-Руської держави». Характерною змістовою рисою монографій є акцент передусім на політичних, військових і релігійних аспектах історії власне Литви, Білорусі, Холмщини, Поділля й Волині. Соціальні процеси в литовську добу хоч і не так ґрунтовно, але також перебували в полі зору М. І. Петрова. Це дає змогу проаналізувати їх розуміння та трактування дослідником.

Висловлюючи аналітичні судження, дослідник чітко виокремлював у суспільстві ВКЛ три провідні

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)